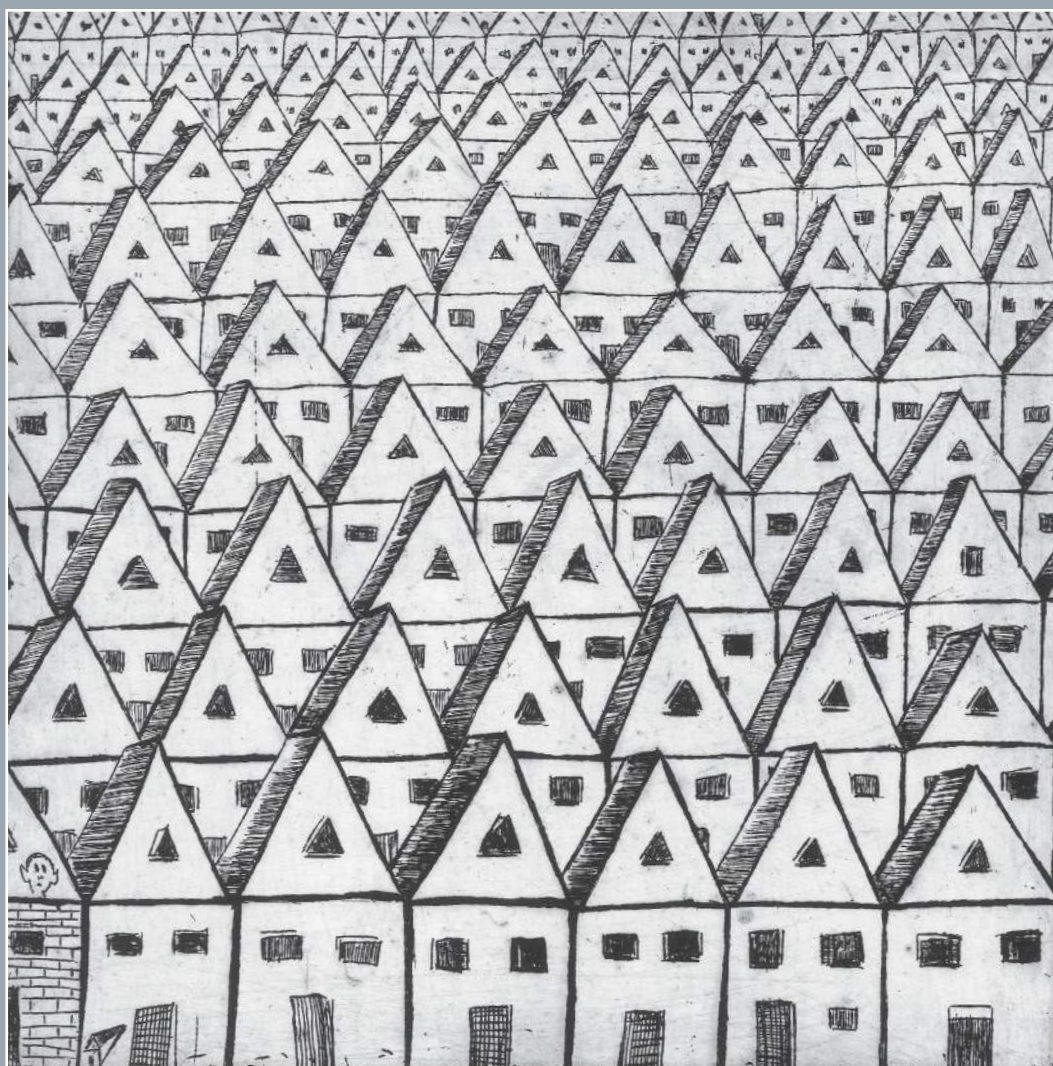

hoe mensen
communiceren
met taal

TAAL IN ACTIE

Hanneke Houtkoop en Tom Koole

uitgeverij
coutinho

TAAL IN ACTIE

Taal in actie

Hoe mensen communiceren met taal

Hanneke Houtkoop
Tom Koole

uitgeverij | **C**
coutinho

bussum 2019

© 2000 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Eerste druk 2000, zesde oplage 2019

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslagillustratie: Wim Compier

Noot van de uitgever: wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Mochten er personen of instanties zijn die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten, dan wordt hun vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 978 90 6283 190 6

NUR 616

Inhoud

Woord vooraf 9

1	Inleiding	11
1.1	De grote vraag	11
1.2	De heterogeniteit van het onderzoeksgebied	13
1.3	De opzet van dit boek	13
1.4	Redactie	16
2	Taalhandelingen	19
2.1	Inleiding	19
2.2	De taalhandelingstheorie van Austin en Searle	19
2.2.1	Geslaagdheidsvoorwaarden voor het uitvoeren van taalhandelingen	22
2.2.2	Het achterhalen van de strekking van een uiting	25
2.2.3	Perlocuties	27
2.2.4	Classificatie van taalhandelingen	28
2.2.5	Coöperatieve taalhandelingen	31
2.2.6	Indirecte taalhandelingen	32
2.2.7	Complexe taalhandelingen	37
2.3	Taalhandelingstheorie en sociale interactie	38
3	Conversationale implicatuur	41
3.1	Inleiding	41
3.2	Het coöperatie-principe	42
3.3	De conversationale maxims van Grice	43
3.4	Implicatuur	45

4	Beleefdheid	49
4.1	Inleiding	49
4.2	Goffman over face-work	49
4.3	De beleefdheidstheorie van Brown en Levinson	50
4.3.1	Beleefdheidsstrategieën	53
4.3.2	Negatieve en positieve beleefdheid	57
5	Conversatie analyse	65
5.1	Inleiding	65
5.2	Beurtwisseling en beurtopbouw in gesprekken	68
5.2.1	Meerledige beurten	69
5.2.2	Beurtwisseling in institutionele settings	70
5.3	Interactionele organisatie van gesprekken	72
5.3.1	Afstemming op de gesprekspartner	72
5.3.2	Methodische consequentie	73
5.4	Sequentiële organisatie	74
5.4.1	Aangrenzende paren	75
5.4.2	Insertiesequenties, presequenties en pre-delicates	76
5.4.3	Het motiveren van verzoeken	77
5.4.4	De preferentieorganisatie van responses	78
5.5	Demonstratie van interpretatie	79
5.5.1	Recipiëntreacties	80
5.6	Interactionele fouten en herstelprocedures	82
5.6.1	De preferentieorganisatie van herstelprocedures	83
5.6.2	Herstelprocedures in de klas	85
5.7	Globale organisatie van gesprekken	86
5.7.1	De openingsfase	86
5.7.2	De organisatie van het gespreksonderwerp	87
5.7.3	De afrondingsfase	88
5.8	Ontwikkelingen in de negentiger jaren	90
5.8.1	Interactie en linguïstiek	90
5.8.2	Interactie en informatietechnologie	91

6	Etnografie van de communicatie	95
6.1	Inleiding: taal en cultuur	95
6.2	<i>SPEAKING</i>	100
6.3	De verwerving van de communicatieve competentie	107
6.4	Culturele verschillen in communicatief handelen	108
6.4.1	Sekseverschillen en cultuurverschillen	109
6.4.2	Interculturele communicatie	110
6.5	De etnografische onderzoeksmethode	110
7	Interactionele sociolinguïstiek	113
7.1	Inleiding: taal en context	113
7.2	De interactionele sociolinguïstiek in relatie tot andere benaderingen	114
7.3	De contextualiseringstheorie	118
7.4	Een contextualiseringsanalyse	120
7.5	Interculturele en interetnische communicatie	123
7.6	Besluit	128
8	Functionele pragmatiek	129
8.1	De functionele pragmatiek en taaltheorie	129
8.2	Talig handelen is maatschappelijk handelen	130
8.3	Een les op de basisschool	133
8.3.1	Stap 1: sectionering	136
8.3.2	Stap 2: segmentering	136
8.3.3	Stap 3: patroonanalyse	137
8.3.4	De maatschappelijke functie van het patroon 'opgave geven – opgave oplossen'	140
8.4	Het taalhandelingspatroon	141
8.5	Perspectieven en ontwikkeling	144

9	Discours analyse	145
9.1	Het doel van de discours analyse	145
9.2	Het begrip 'discours analyse'	145
9.3	De discours analyse als structurele linguïstiek	146
9.4	De beschrijvingseenheden van het discoursniveau van taal	147
9.4.1	De eenheden: act, move, exchange, transaction, lesson	147
9.4.2	De samenhang van discourseenheden	151
9.5	Samenvatting en perspectief	156
	Bibliografie	159
	Transcriptieconventies	171
	Index	173

Woord vooraf

In dit boek wordt de vraag gesteld hoe mensen communiceren met taal. De aandacht is gericht op het communicatieproces, en dan in het bijzonder op de rol van taal daarin. Die aandacht voor taal plaatst dit boek binnen een taalwetenschappelijke context. De auteurs zijn docenten bij het instituut Nederlands van de Universiteit Utrecht, die dit boek oorspronkelijk hebben geschreven voor studenten die binnen dit instituut een opleiding volgen op het gebied van taal en communicatie.

De taalwetenschap is een breed terrein met vele subdisciplines en dat geldt ook nog weer eens voor dat deel van de taalwetenschap dat zich bezighoudt met het gebruik van taal. Sommigen bestuderen psychologische aspecten van taalgebruik, bijvoorbeeld hoe teksten worden begrepen. Anderen houden zich meer bezig met sociale aspecten, bijvoorbeeld hoe mensen het eens worden over de betekenis van wat iemand heeft gezegd. Dit boek valt vooral in deze laatste categorie. Het gaat met name over taalgebruik in gesprekken waarin mensen direct met elkaar communiceren en elkaar dus ook direct kunnen confronteren met hun interpretaties van wat de ander zegt. Dat betekent dat dit boek vooral aansluit bij de taalwetenschappelijke subdisciplines van de pragmatiek en de sociolinguïstiek.

De pragmatiek houdt zich bezig met de vraag hoe mensen taal gebruiken om iets mee te doen, met name om mee te communiceren. Omdat mensen dat communiceren doen met teksten en in gesprekken, worden voor dit deel van de taalwetenschap ook wel andere begrippen gebruikt dan pragmatiek, zoals tekstwetenschap, gespreksanalyse, of discours analyse. Je kunt dus ook zeggen dat dit boek een gespreksanalytisch of discours-analytisch onderwerp heeft.

De sociolinguïstiek houdt zich bezig met de relaties tussen taalgebruik en sociale variatie. Binnen deze subdiscipline wordt bijvoorbeeld gekeken naar de relatie tussen dialecten en standaardtaal en de maatschappelijke context waarin deze taalvormen worden gebruikt. Ook wordt hier gekeken naar de manier waarop taal kan worden gebruikt om duidelijk te maken dat je bij een bepaalde groep hoort, zoals een etnische of leeftijdsgroep. Aangezien in dit boek ook aandacht wordt besteed aan sociale en culturele variatie in gespreksvoering en aan de rol van sociale identiteit in gesprekken, kun je zeggen dat het daarom ook een sociolinguïstisch onderwerp heeft.

Het boek is een inleiding in deze vakgebieden en vereist van de lezer geen specifieke voorkennis. De afgelopen jaren zijn eerdere versies van dit boek gebruikt in de cursus 'taal en sociale interactie' van het instituut Nederlands. Tientallen studenten hebben het bestudeerd en op ons verzoek ook van hun kritische kanttekeningen voorzien. Bij deze willen we deze studenten van harte bedanken voor hun bijdrage aan het uiteindelijke resultaat. Daarnaast zijn ook verschillende anderen, binnen ons instituut en daarbuiten, zo vriendelijk geweest ons manuscript kritisch te lezen. Vooral Ingrid van Alphen, Pieter van der Eeden, Paul van den Hoven, Frank Jansen, Henk Pander Maat, Alied Steenstra en Jef Verschueren willen we daarvoor bedanken. Ten slotte gaat onze dank naar Kyra Gunneweg die op een prettige en vaardige manier de laatste redactie van het boek heeft gedaan.

Utrecht, januari 2000

Hanneke Houtkoop
Tom Koole

Bij de nieuwe druk

Een nieuwe druk ter herinnering aan mijn co-auteur Hanneke Houtkoop-Steenstra, die op 22 december 2002 overleed.

In vriendschap.

Utrecht, februari 2005
Tom Koole

1 Inleiding

1.1 De grote vraag

Hoe bestudeer je gesprekken die in het dagelijks leven plaatsvinden? In dit boek beschrijven we een aantal klassieke benaderingen van gespreksonderzoek. Het kan gaan om een alledaags gesprek, maar ook om een consult bij de dokter, een verhoor op het politiebureau, een vergadering, een sollicitatiegesprek, een mondeling examen of de interactie in de schoolklas. Binnen die verschillende benaderingen worden verschillende antwoorden gegeven op de grote vraag hoe mensen kunnen communiceren met behulp van taal en in het bijzonder hoe dat communicatieproces verloopt in mondelinge interactie. Wanneer we het over interactie hebben, gaat het ons om communicatief handelen tussen mensen. In dit handelen speelt taal een essentiële rol en die rol is het onderwerp van dit boek.

Wie een moment stilstaat bij dit soort communicatieprocessen zal het opvallen dat de betekenissen die taalgebruikers geven aan taaluitingen niet zonder meer kunnen worden verklaard uit de betekenissen van de elementaire uitdrukkingen van een taal, noch uit de betekenissen die ontstaan als we woorden op een bepaalde manier combineren in frases of zinnen. Elementaire uitdrukkingen als de woorden *ik*, *gaan*, *naar* en *huis* hebben betekenissen die in grote mate conventioneel zijn: het is een conventie dat we in het Nederlands voor de betekenis ‘huis’ het woord *huis* gebruiken en niet bijvoorbeeld *casa* of *maison*. Op basis van syntactische regels voor het maken van zinnen en morfologische regels voor het maken van woorden kunnen we ook nog een betekenis geven aan de zin *Ik ga naar huis*. Maar hoe is te verklaren dat deze zin kan betekenen *ik ga niet mee een biertje drinken* of dat die zin de betekenis kan hebben van een belofte of juist een dreigement? Dat is de vraag die in dit boek wordt gesteld en het is een vraag die verschillende antwoorden zal krijgen. Talige uitdrukkingen blijken voor taalgebruikers een betekenis te hebben die niet enkel te voorspellen is op basis van de conventionele en compositionele regels van een taal.

Hoe verschillend de antwoorden in dit boek ook zijn, toch is er in de antwoorden die de verschillende benaderingen geven een constant element, dat we willen illustreren aan de hand van de volgende (autentieke) gebeurtenis. Het is herfst, het wordt kouder en de bewoner van een huis besluit de verwarming aan te doen.

Maar helaas, er gebeurt niets. Hij belt het installatiebedrijf dat elk jaar de ketel nakijkt en meldt het probleem. De vrouw aan de andere kant stelt hem dan de vraag “*Waar staattie op?*” en de man vraagt zich af: Wat wil ze weten?, Wat voor type antwoord word ik geacht te geven?

Aangezien hij net heeft verteld dat het waakvlammetje van de ketel brandt, is het niet zo’n probleem om te bedenken dat ‘tie’ een verwijzing is naar de verwarmingsketel. Maar dan nog ... Moet het antwoord luiden: ‘Hij staat nergens op, hij hangt aan de muur’? Dat lijkt hem onwaarschijnlijk omdat hij niet kan inzien hoe die informatie relevant zou kunnen zijn, maar ook omdat de vrouw het accent op ‘staat’ heeft gelegd: ‘waar *sta*attie op’. Als ze had willen weten waar de ketel op rust, had ze misschien het woord ‘op’ benadrukt: ‘waar staattie *op*’. Lezers die enig verstand hebben van centrale verwarming zullen de vraag begrijpen en weten wat het juiste antwoord moest zijn: de waterdrukmeter diende te worden afgelezen, want als er te weinig water in zit kan de verwarming niet aanslaan. De vraag kan dus worden geparafraseerd als: ‘Op welke stand staat de waterdrukmeter van de ketel?’

Dit voorbeeld laat een aantal dingen zien die van groot belang zijn voor het begrip van verbale interactieprocessen. In de eerste plaats blijkt een deel van de vraag, namelijk de verwijzing ‘tie’, uitsluitend te begrijpen voor diegenen die het gesprek tot zover hebben meegemaakt en daarom weten dat ze het over een verwarmingsketel hebben. In de tweede plaats blijkt de betekenis van de vraag als geheel pas begrijpelijk te zijn voor diegenen die weten dat de waterdruk (a) kan worden afgelezen op een meter en (b) een causale relatie heeft tot het al dan niet aanslaan van de ketel. De man begreep de vraag niet omdat hij die twee dingen niet wist. Omgekeerd ging de vrouw die de vraag stelde er ten onrechte vanuit dat de man aan de andere kant op de hoogte was van de werking van waterdruk en cv-ketels.

Dit type observaties nu, vormt het constante element in alle benaderingen die in dit boek aan de orde zullen komen. Alle theorieën en analytische benaderingen van verbale communicatie werken vanuit het inzicht dat communicatie met talige uitingen is gebaseerd op twee typen informatie. Enerzijds is dat de *taal*informatie van de uiting, zoals de gebruikte woorden en het accent op ‘staat’. Anderzijds is dat informatie waarvan de gespreksdeelnemers aannemen dat hij wordt gedeeld door de andere gespreksdeelnemers. Hiertoe behoort ook de informatie uit vorige uitingen. Dat de man de vraag niet begreep, kwam niet doordat hij de gebruikte woorden niet begreep, maar doordat hij niet beschikte over de kennis van verwarmingsketels die zijn gesprekspartner bij hem veronderstelde. En in elk van de hoofdstukken van dit boek zullen we zien dat de theoretici een antwoord proberen te geven op de vraag hoe taalgebruikers talige informatie en niet-talige informatie combineren om betekenis te geven aan talige uitingen.

1.2 De heterogeniteit van het onderzoeksgebied

Het zal niet altijd eenvoudig zijn deze theoretische constante in de verschillende gepresenteerde benaderingen te herkennen, omdat hij zich daarin in zeer verschillende gedaantes voordoet. Het zou dan ook misleidend zijn het onderzoek naar taalgebruik in sociale interactie voor te stellen als theoretisch homogeen. Zoals de lezer na lezing van dit boek duidelijk zal zijn, is er in werkelijkheid sprake van grote theoretische heterogeniteit. Deze heterogeniteit is echter niet het thema van dit boek. Ons doel is om recht te doen aan de verschillende benaderingen door ze als zelfstandige benaderingen te presenteren. In de hierna volgende hoofdstukken zullen we alleen ingaan op verschillen en overeenkomsten tussen benaderingen wanneer vertegenwoordigers van een benadering zelf expliciet naar andere benaderingen verwijzen. Alleen in dit inleidende hoofdstuk gaan we kort in op overeenkomsten en verschillen die te maken hebben met verschillende disciplinaire tradities.

Het is kenmerkend voor het onderzoek naar taal en sociale interactie dat het in de aandacht staat van zulke uiteenlopende wetenschappelijke disciplines als de filosofie, de antropologie, de sociologie en de psychologie. Deze variatie is ten dele te verklaren uit het feit dat de twintigste-eeuwse taalwetenschap lang heeft gevonden dat taalgebruik niet tot haar onderzoeksobject behoort en daarmee dit terrein braak heeft laten liggen voor de verschillende sociaal-wetenschappelijke disciplines. Een ander deel van de verklaring is dat taalgebruik niet alleen zinvol bestudeerd kan worden vanuit een taalwetenschappelijk perspectief. Het is zelfs noodzakelijk voor onderzoek naar taalgebruik om inzichten uit verschillende disciplines te verbinden.

Zoals we zojuist aan het verwarmingsvoorbeeld hebben duidelijk gemaakt, houdt een onderzoeker van talige communicatie zich niet alleen bezig met een analyse van de taaluiting, maar ook met een analyse van de niet-talige informatie die taalgebruikers bij elkaar veronderstellen. Dit brengt die onderzoekers op van oorsprong sociaal-wetenschappelijke terreinen, zoals de studie van menselijke cognitie, de studie van sociale relaties tussen mensen, of de studie van culturele variatie.

1.3 De opzet van dit boek

Binnen de *taalfilosofie* ontwikkelde zich in het midden van de twintigste eeuw een tak van wetenschap die de 'filosofie van de alledaagse taal' ging heten. Mensen als Austin, Searle en Grice zetten zich af tegen taalfilosofen die zich de vraag stel-

den onder welke condities een uitspraak 'waar' is. Volgens hen was die vraag vaak irrelevant voor de betekenis die taalgebruikers aan een uitspraak geven. Daarom hielden zij zich bezig met de vraag hoe mensen in staat zijn om adequaat te communiceren met taal, terwijl die alledaagse taal zo weinig precies en zo onlogisch lijkt te zijn. Ze vroegen zich af welke regels mensen toepassen als ze met woorden iets willen doen, zoals een vraag stellen, iemand beledigen of een vergadering openen. En hoe kunnen sprekers duidelijk maken dat ze iets heel anders bedoelen dan ze feitelijk zeggen? Dit zijn vragen die aan de orde zijn in hoofdstuk 2, als de taalhandelingstheorie van Austin en Searle wordt behandeld en in hoofdstuk 3, waar de theorie over de conversationale implicatuur van Grice aan de orde komt.

In het hoofdstuk daarna wordt het onderzoek besproken naar de wijze waarop sprekers *beleefdheid* tot uitdrukking brengen. Het gaat daarbij niet primair om beleefdheid van het type 'met twee woorden spreken', maar om de manier waarop mensen in verbale interactie een sociale relatie met hun gesprekspartner(s) aangaan. Als mensen met elkaar communiceren, zijn ze niet alleen bezig informatie uit te wisselen, maar moeten ze ook steeds bedenken hoe ze die informatie zo vormgeven dat hun onderlinge relatie niet bedreigd wordt. Een verzoek om een kop koffie zou in principe gedaan kunnen worden met de uiting 'Geef mij een kop koffie'. Maar het behoeft geen betoog dat een verzoek dat zo geformuleerd is op weerstand kan stuiten en de relatie in gevaar brengt. En dus vragen we in vrienden- en familiekring 'Er is zeker geen koffie meer?', 'Een kopje koffie zou er best ingaan', of 'Zit er nog wat in de kan?' En in het restaurant vragen we: 'Meneer, mag ik een koffie van u?' of 'Een koffie graag'.

Deze drie theorieën, de taalhandelingstheorie, de theorie van de conversationale implicatuur en de beleefdheidstheorie vatten we samen onder de term *pragmatiek*. De lezer dient te bedenken dat de term 'pragmatiek' door andere onderzoekers (bijv. Mey 1993, Leech 1983 en Verschueren 1999) soms breder wordt ingevuld. Pragmatiek kan ook worden opgevat als het onderzoek naar taalgebruik. Weer andere onderzoekers (bijv. Schiffrin 1994) noemen datzelfde onderzoeksterrein *discours analyse*.

In hoofdstuk 5 bespreken we de in de sociologie gefundeerde *conversatie analyse*. Nadat in de sociologie allerlei vormen van sociale interactie waren onderzocht, begon Harvey Sacks in de zestiger jaren het gesprek als vorm van sociale interactie te bestuderen. Waar de taalhandelingstheorie zich primair richt op de individuele spreker, richt de conversatie analyse zich bij uitstek op het gemeenschappelijke werk dat mensen verrichten als ze een gesprek voeren. Als we naar uitgeschreven bandopnames van gesprekken kijken, blijkt dat mensen niet alleen taalhandelingen uitvoeren, maar dat ze ook bezig zijn het gesprek te organiseren. Door hun uitingen op een bepaalde manier vorm te geven, kunnen ze duidelijk

maken of ze al bijna klaar zijn met hun beurt, wie ze als volgende spreker op het oog hebben, dat het huidige gespreksonderwerp wat hen betreft wel afgesloten kan worden, en dergelijke. Een belangrijk inzicht van de conversatie analyse is dat talige uitingen hun betekenis voor een groot deel ontleen aan de manier waarop ze sequentieel georganiseerd zijn. Een uiting volgt op een vorige en wordt daardoor beïnvloed, en deze beïnvloedt zelf weer wat erna gezegd zal worden, en hoe dat gezegd zal worden.

In de hoofdstukken 6 en 7 zijn de *etnografie van de communicatie* en de *interactionele sociolinguïstiek* aan de orde. Deze twee benaderingen van de relatie tussen taal en sociale interactie komen deels voort uit de culturele antropologie. In de culturele antropologie bestudeert men de wijze waarop verschillende culturen georganiseerd zijn. Oorspronkelijk ging het vooral om wat heette primitieve of exotische samenlevingen. Maar in toenemende mate worden ook culturele groepen bestudeerd die dichter bij huis liggen, zoals tweede-generatie-Turken, Somalische asielzoekers, ongehuwde Surinaamse moeders of Amsterdamse daklozen.

Bij de bestudering van culturen kwamen antropologen tot de conclusie dat de taal en het taalgebruik van de te bestuderen groep belangrijke cultuurelementen vormen. Veel antropologen zijn dan ook van mening dat de bestudering van taal en taalgebruik een wezenlijk onderdeel van het onderzoek is. Als in een taal bijvoorbeeld de vader van je moeder met een andere term wordt aangeduid dan de vader van je vader, dan betekent dat meestal dat die twee grootvaders elk een verschillende rol hebben in het leven van hun kleinkind. Dit soort inzicht heeft van een grote groep antropologen, met name in de Verenigde Staten, taalonderzoekers gemaakt. Ze zijn van mening dat taal en cultuur zeer nauw samenhangen, ofschoon er verschillende ideeën bestaan over de aard van deze samenhang.

Uit onderzoek zoals dat uitgevoerd wordt binnen de *etnografie van de communicatie*, blijken culturen en subculturen vaak onderling te verschillen in de wijze waarop diverse typen sociale interactie georganiseerd worden wanneer het gaat om de vraag wie wanneer wat en hoeveel mag zeggen, en op welke wijze iets gezegd dient te worden.

In hoofdstuk 7 over de *interactionele sociolinguïstiek* bespreken we vooral het werk van John Gumperz, dat zich sterk richt op interculturele communicatie. Het gaat daarbij dus om communicatie tussen gespreksdeelnemers met een verschillende culturele achtergrond. Wat gebeurt er bijvoorbeeld als het in de cultuur van spreker A als beleefd geldt om de gesprekspartner niet aan te kijken, terwijl dat in de cultuur van gesprekspartner B juist als onbeleefd geldt?

Na de taalfilosofen en sociale wetenschappers uit de eerste 7 hoofdstukken komen in de laatste twee hoofdstukken de taalwetenschappers aan de orde. In dit boek bespreken we twee taalwetenschappelijke theorieën van mondeling taalge-

bruik. Behalve dat beide hun wortels hebben in de taalwetenschap, zijn ze ook beide beïnvloed door de taalhandelingstheorie.

In hoofdstuk 8 is de *functionele pragmatiek* aan de orde, die in Duitsland ontwikkeld is door de taalkundigen Konrad Ehlich en Jochen Rehbein. Deze benadering wil laten zien dat het veel gemaakte onderscheid tussen taalsysteem en taalgebruik een misvatting is en dat bijvoorbeeld structuren van zinnen net zo functioneel zijn als structuren van gesprekken. Een belangrijk kenmerk van deze benadering is ook dat hij een relatie wil leggen tussen de wijze waarop mensen met taal communiceren en de wijze waarop mensen hun samenleving organiseren. Het handelen met taal dient niet alleen een direct communicatief doel, maar tevens een minder direct maatschappelijk doel.

In hoofdstuk 9 is de in Engeland door John Sinclair en Malcolm Coulthard ontwikkelde *discourse analysis* aan de orde. Deze richting heeft zich veel beziggehouden met de interactie in de klas. De belangrijkste vraag van deze benadering is in hoeverre verbale interactie, zoals een les, is te analyseren als een linguïstische structuur. In dit hoofdstuk zullen we laten zien hoe Sinclair en Coulthard verbale interactie (*discourse*) beschouwen als een functioneel beschrijvingsniveau van taal dat bestaat naast het beschrijvingsniveau van de klanken (fonologie) en het beschrijvingsniveau van de vormen van taal (grammatica).

Zoals gezegd hebben we ervoor gekozen in dit boek een aantal onderzoekstradities te presenteren om de lezer vertrouwd te maken met theorieën en methodes die tot op dit moment invloedrijk zijn binnen de studie van taal en sociale interactie. Deze opzet zal ook een indruk geven van een aantal onderzoeksthema's die de afgelopen jaren binnen het onderzoeksgebied veel aandacht hebben gekregen. Tegelijk echter betekent deze opzet dat we niet streven naar een uitgebreide bespreking van die onderzoeksthema's. Het boek bevat dus geen overzichten van het onderzoek naar bijvoorbeeld interactie in de klas, arts-patiëntinteractie, of man-vrouwinteractie. Soms, waar een onderzoekstraditie sterk verweven is met een bepaalde thematiek, hebben we dit gehonoreerd door in het betreffende hoofdstuk aan dat thema meer aandacht te geven. Zo bevat het hoofdstuk over interactionele sociolinguïstiek een uitgebreidere bespreking van het onderzoek naar 'interculturele communicatie'.

1.4 Redactie

Waar mogelijk en zinvol hebben we geprobeerd om Nederlandse termen te gebruiken, zonder echter het gebruik van Engelse of Duitse termen te schuwen. In veel gevallen geven we achter een Nederlandse technische term de oorspronkelijke buitenlandse term tussen haakjes weer. Worden er in de Nederlandse lite-

ratuur verschillende termen gebezigd voor eenzelfde concept, dan geven we dat aan. Dat betekent dat als we bijvoorbeeld de notie 'assertieven' voor het eerst noemen, we daaraan toevoegen '(beweerders, *assertives*)'.

In dit boek zal zoveel mogelijk gebruik worden gemaakt van voorbeelden uit echte gesprekken. Soms ook geven we zelfverzonnen voorbeelden. Die worden in het boek aangegeven met enkele aanhalingstekens: 'Ze zegt, dit is een fictief voorbeeld.' Voorbeelden uit echt gevoerde gesprekken daarentegen worden met dubbele aanhalingstekens weergegeven: "E::h nou:: hij is net weg." Op pagina 171 staat een overzicht van de symbolen die gebruikt zijn voor de transcriptie van dit feitelijke gespreksmateriaal.

2 Taalhandelingen

2.1 Inleiding

In hoofdstuk 2 en 3 bespreken we twee klassieke taalfilosofische theorieën over het talig handelen. We beginnen met de taalhandelingstheorie (*speech act theory*), zoals die ontwikkeld is door Austin en Searle. In hoofdstuk 3 is de theorie van Grice aan de orde, waarbij we ons vooral toespitsen op de zogenaamde *conversationale implicatuur*.

De theorieën van Austin, Searle en Grice vallen binnen de traditie van de *Ordinary Language Philosophy*, de filosofie van de alledaagse taal. Traditioneel richtte veel van het taalfilosofische werk zich op de waarheidsfunctionele betekenis van taal. Daarbij hield men zich primair bezig met één bepaald type zinnen, namelijk *constatieven*. Dat zijn zinnen waarmee een uitspraak over de werkelijkheid wordt gedaan, zoals ‘Het regent’, ‘Nederland is een monarchie’ of ‘De supermarkt zit op de hoek.’ Zulke uitspraken zijn waar of onwaar, afhankelijk van of de uitspraak al dan niet correspondeert met de werkelijkheid waarover hij gaat. De vraag naar de betekenis van zulke uitspraken werd veelal beantwoord in termen van waarheidscondities.

De Ordinary Language-filosofen constateerden dat er ook zinnen zijn die zich onttrekken aan waarheidscondities, zoals ‘Van harte gefeliciteerd’, ‘Dat lijkt me erg leuk’ of ‘Mag ik een kop koffie?’ Hoe moeten we de betekenis van zulke zinnen nu beschrijven? En: hoe interpreteren hoorders zulke zinnen? Daarover gaan de hoofdstukken 2 en 3.

2.2 De taalhandelingstheorie van Austin en Searle

In de vijftiger jaren gaf de Britse filosoof John Austin aan de Universiteit van Harvard de zogenaamde William James Lectures. Na zijn dood werden deze lezingen bewerkt en in 1962 uitgegeven onder de titel *How to do things with words*. Austin houdt zich daarin bezig met de vraag wat mensen met taal doen. Hij stelt dat taal niet enkel gebruikt wordt om uitspraken over de werkelijkheid te doen. Zulke uitspraken over de werkelijkheid (bijv. ‘Het regent’ of ‘Nederland is een monarchie’) noemt hij *constatieven*. Taal wordt ook gebruikt om dingen mee te

doen, om handelingen mee uit te voeren: een belofte doen, een kind dopen, een vraag stellen, iemand complimenteren, enzovoorts.

Talige uitingen kunnen dus verschillende functies hebben. Zo kan de uiting 'Het vriest' de functie van een mededeling over een stand van zaken hebben, maar ook die van een waarschuwing aan de gesprekspartner om toch vooral een jas aan te trekken.

Austin begint zijn taalfilosofische onderzoek met een studie van wat hij noemt *performatieve werkwoorden*, werkwoorden die aanduiden welke handelingen sprekers uitvoeren (*to perform*) als ze iets zeggen. Als een spreker zegt 'Ik beloof je dat ik morgen kom', dan voert hij of zij de handeling van het beloven uit. Voorwaarde daarbij is dat de spreker zo'n performatief werkwoord onder de juiste omstandigheden gebruikt. Andere voorbeelden van performatieve werkwoorden zijn dopen, veroordelen, meedelen, welkom heten, vragen, verzoeken, ontkennen, enzovoort.

Als een uiting 'Dat doe ik' of 'Dat komt in orde' een belofte is, dan moet deze uiting parafraseerbaar zijn als 'hierbij beloof ik dat ...'. Zo'n *performatieve formule* heeft de volgende kenmerken: (1) het bevat 'hierbij', (2) het bevat een *expliciet performatief werkwoord*, (3) het staat in de tegenwoordige tijd, en (4) het heeft 'ik' als persoonsvorm. Bijvoorbeeld:

- Hierbij beloof ik dat ik er zal zijn.
- Hierbij verzoek ik u om een offerte.
- Hierbij ontken ik dat ik het gedaan heb.

Maar niet:

- Hierbij *beloofde* ik dat ik er zou zijn.
- Hierbij belooft *mijn vader* dat hij er zal zijn.

Met behulp van deze performatieve formule kan ook zichtbaar worden gemaakt dat met veel andere werkwoorden geen performatieve handelingen kunnen worden uitgevoerd.

- Hierbij schrijf ik een brief.
- Hierbij bak ik een ei.

Een brief komt niet tot stand door te zeggen 'hierbij schrijf ik een brief'. En aan de toestand van het ei verandert niets als ik zeg 'hierbij bak ik een ei'.

Sommige *performatieven* kunnen alleen succesvol worden uitgevoerd door bepaalde personen in een bepaalde situatie. Zo kan alleen een rechter tijdens een

rechtszitting, en pas nadat een aantal andere handelingen uitgevoerd zijn, iemand veroordelen door middel van de uiting 'Ik veroordeel u tot tien jaar celstraf.' Als haar tienjarige zoon deze zin in de rechtszaal uitspreekt, dan heeft hij daarmee geen 'veroordeling' uitgevoerd. Met zijn woorden wordt niemand achter de tralies gezet. Om een performatief deugdelijk uit te voeren, moet volgens Austin dan ook minstens zijn voldaan aan de volgende voorwaarden:

Voorwaarde A1:

Er moet een algemeen geaccepteerde conventionele procedure zijn die inhoudt dat een bepaalde persoon onder bepaalde omstandigheden bepaalde woorden uitspreekt, en die een bepaald conventioneel effect hebben. Bijvoorbeeld de conventie dat alleen de voorzitter en niemand anders een vergadering kan openen, en wel door middel van het uitspreken van de woorden 'Hierbij open ik de vergadering' of 'Ik open de vergadering.' Daarna kan de vergadering daadwerkelijk beginnen. En alleen de rechter kan tijdens een rechtszitting iemand veroordelen met de woorden 'Hierbij veroordeel ik u tot tien jaar celstraf.'

Voorwaarde A2:

De personen die betrokken zijn bij de performatief en bij de omstandigheden waarin de uitvoering ervan plaatsvindt, moeten geschikt zijn om de procedure te doen plaatsvinden. Zo moeten er voor een veroordeling in ieder geval een verdachte en een advocaat zijn. De veroordeling moet plaatsvinden op de rechtbank of een andere daarvoor aangewezen plaats.

Voorwaarde B1 en B2:

De procedure moet door alle betrokkenen correct (B1) en volledig (B2) worden uitgevoerd. Zo kent een rechtszitting vaste procedures. Advocaten proberen ook fouten in die procedure (ofwel vormfouten) te vinden om de verdachte te laten ontslaan van vervolging.

Voorwaarde C1 en C2:

Degenen die betrokken zijn bij de procedure moeten de daarvoor vereiste gedachten en gevoelens daadwerkelijk bezitten, en moeten de intentie hebben de consequenties op zich te nemen die voortvloeien uit het gedrag van de betrokkenen (C1). En de betrokkenen moet zich daadwerkelijk op de vereiste wijze gedragen (C2). Voorwaarden C1 en C2 betekenen dat alle bij een rechtszaak betrokken deelnemers zich willen en ook zullen gedragen volgens de daarvoor geldende conventies.

Austin gaat er oorspronkelijk vanuit dat performatieven zich op deze wijze onderscheiden van constaties, maar komt later tot de conclusie dat deze onder-

scheidingscriteria niet houdbaar zijn. Hij stelt dan dat er een algemene taalhandelingstheorie nodig is, een theorie die wordt uitgewerkt in zijn *How to do things with words*. In deze algemene theorie over taalhandelingen, ofwel *illocutionaire handelingen*, stelt Austin zich de vraag aan welke voorwaarden moet worden voldaan, wil een taalhandeling *geslaagd* (*happy*) zijn. Bovendien vraagt hij zich af welk type handeling we uitvoeren als we spreken, en op welke manier we die handelingen uitvoeren. Hij stelt dan dat we, door iets te zeggen, tegelijkertijd drie verschillende soorten handelingen uitvoeren: een locutionaire, een illocutionaire en perlocutionaire handeling.

Met de *locutionaire handeling* (of *locutie*), de handeling van het iets zeggen, produceert de spreker een combinatie van woorden met een bepaalde betekenis, bijvoorbeeld 'Pas op, een pitbull!' Met de uitvoering van de *illocutionaire handeling* (de *illocutie*) geeft de spreker zijn woorden een bepaalde intentie of *communicatieve strekking*. De spreker doet iets: hij stelt een vraag, doet een verzoek, geeft een compliment, en dergelijke. In ons voorbeeld 'Pas op, een pitbull!' waarschuwt de spreker de hoorder op te passen voor deze hond. De strekking wordt vaak duidelijk in het antwoord op de vraag van het type 'Wat zei jij nou tegen Piet?' We herhalen dan meestal niet de letterlijke tekst, maar geven de taalhandeling, de strekking van de uiting weer: 'Ik waarschuwde hem voor die hond.' Met de *perlocutionaire handeling* (de *perlocutie*) bewerkstelligt de spreker door middel van het uitspreken van 'Pas op, een pitbull!' iets bij de hoorder, namelijk dat deze zich gewaarschuwd weet voor de hond. Andere perlocutionaire handelingen zijn bijvoorbeeld overreden of verrassen.

De perlocutionaire handeling kan het bewerkstelligen zijn van een *perlocutionair doel* (de ander overtuigen van een dreigend gevaar) of van een *perlocutionair gevolg*. Zo is het perlocutionaire doel van de uiting 'Pas op, een pitbull!' de ander te waarschuwen. Deze uiting kan als perlocutionair gevolg hebben dat de ander in paniek raakt.

2.2.1 *Geslaagdheidsvoorwaarden voor het uitvoeren van taalhandelingen*

Wil een taalhandeling geslaagd zijn, dan moet zij voldoen aan bepaalde voorwaarden. De Amerikaanse taalfilosoof en leerling van Austin, John R. Searle, heeft deze zogenaamde *geslaagdheidsvoorwaarden* uitgewerkt in zijn boek *Speech Acts* van 1969. Elke afzonderlijke geslaagdheidsvoorwaarde is een *noodzakelijke voorwaarde* voor het succesvol uitvoeren van een bepaalde taalhandeling. En met z'n allen vormen ze de *voldoende voorwaarde* voor de uitvoering ervan.

In de discussie over taalhandelingen worden bepaalde taalhandelingen opvallend vaak als voorbeeld gebruikt. Favoriet zijn beloven en verzoeken; misschien

omdat Searle vooral deze twee voorbeelden heeft uitgewerkt. Ook in dit hoofdstuk zullen deze twee taalhandelingen regelmatig als voorbeeld worden gebruikt. Hieronder werken we de taalhandeling beloven uit, door aan te geven welke geslaagdheidsvoorwaarden hierbij volgens Searle aan de orde zijn.

Voorwaarde 1

Er moet voldaan zijn aan de normale input- en outputvoorwaarden. Dat wil zeggen dat spreker en hoorder de betreffende taal voldoende beheersen en geen specifieke handicaps hebben die de communicatie onmogelijk maakt. Een belofte die wordt gedaan in een taal die de hoorder niet kent, of die onverstaanbaar wordt uitgesproken, kan moeilijk als een geslaagde belofte gelden. Bovendien moeten spreker en hoorder serieus zijn. Als iemand ons op schertsende of ironische toon iets belooft, mogen we er niet zonder meer vanuit gaan dat die persoon ons inderdaad iets heeft beloofd. Deze eerste geslaagdheidsvoorwaarde geldt overigens niet alleen voor beloften, maar voor alle taalhandelingen.

Voorwaarde 2

stelt dat de belofte een propositionele inhoud moet hebben. In dit geval dat ik 'morgen zullen komen'. De propositionele inhoud is dat deel dat van de uiting overblijft als we het onderwerp (ik) en het hoofdwerkwoord (beloven) achterwege laten. Voorwaarde 2 wordt door Searle een *propositionele inhoudsvoorwaarde* genoemd.

Voorwaarde 3

is ook een propositionele inhoudsvoorwaarde, en zegt dat de inhoud van de belofte een toekomstige handeling van de spreker moet zijn. Immers, we kunnen niet beloven iets gisteren te doen. En hoewel we wel kunnen meedelen dat iemand anders iets belooft ('Jan belooft dat hij morgen zal komen'), kunnen we niet voor een ander iets beloven.

Dan volgen twee *voorbereidende voorwaarden*.

Voorwaarde 4

De spreker moet geloven dat de ander belang heeft bij het belooft. Deze voorwaarde verklaart waarom we 'Ik beloof je niet veel goeds' ook niet als een belofte opvatten. En zo is 'Ik beloof je een pakje sigaretten' geen geslaagde belofte als de spreker weet dat de ander niet rookt.

Voorwaarde 5

Het mag niet zo zijn dat de gespreksdeelnemers er vanuit mogen gaan dat hetgeen beloofd wordt (bijv. dat ik morgen zal komen) ook zonder deze belofte reeds zal gebeuren. We kunnen niet beloven morgen te komen als we toch al elke dag

komen. En als we dat wel beloven, dan wekken we op z'n minst de indruk dat we ooit andere plannen hadden.

Voorwaarde 6

is de *oprechtheidsvoorwaarde*, en heeft te maken met de oprechtheid van degene die een belofte doet. Iemand die iets belooft, moet ook de intentie hebben het beloofde uit te voeren. Beloven we iets wat we niet van plan zijn te doen, dan hebben we een schijnbelofte of een valse belofte gedaan. De oprechtheidsvoorwaarde stelt verder dat als de spreker de intentie heeft de beloofde handeling uit te voeren, hij zich er ook van zal moeten vergewissen dat hij daartoe in staat is. We kunnen wel de intentie hebben iemand honderd gulden te geven, maar we moeten dan wel eerst nagaan of we dat geld ook hebben en kunnen missen. Hebben we dat geld niet, dan hebben we een loze belofte gedaan. De oprechtheidsvoorwaarde betreft dus zowel de *bereidheid* als de *mogelijkheid* om de beloofde handeling uit te voeren. Als mensen een eerder gedane belofte niet nakomen, beroepen ze zich er doorgaans op dat er iets fout is gegaan met betrekking tot de mogelijkheid om de beloofde handeling uit te voeren, maar dat er aan hun bereidwilligheid niet getwijfeld mag worden.

Voorwaarde 7

betreft het doel, de essentie van de taalhandeling, en wordt de *essentiële voorwaarde* genoemd. Deze voorwaarde stelt dat de spreker met het uiten van de betreffende zin de intentie heeft de verplichting op zich te nemen om de beloofde handeling uit te voeren.

Voorwaarde 8,

die overigens voor alle taalhandelingen geldt, stelt dat de spreker met zijn uiting de intentie heeft de hoorder te doen begrijpen dat de oprechtheidsvoorwaarde (voorwaarde 6) en de essentiële voorwaarde (voorwaarde 7) vervuld zijn. Bij een belofte gaat het er immers niet alleen om dat de spreker weet dat hij serieus van plan is en in staat is om het beloofde ook inderdaad te doen, en dat hij de intentie heeft de aangegane verplichting op zich te nemen, maar primair dat de hoorder dat weet. De spreker kan bijvoorbeeld zeggen dat hij de beloofde handeling meteen in zijn agenda zal noteren. Daarmee kan hij zijn oprechte intenties tonen. En hij kan ook nog zeggen: 'Wacht even. Ik moet voor alle zekerheid nog even kijken of ik echt wel kan. Ja, dat kan wel.' Daarmee kan hij laten zien dat zijn belofte weloverwogen is. Een spreker die zegt 'Ik zie wel of ik vanavond kom', gebruikt geen conventionele manier om de ander ervan te overtuigen dat hij inderdaad van plan is en/of in staat is om vanavond te komen.